

Sadržaj

Predgovor	7
1. Tko su intelektualci?	21
2. Antonio Gramsci, Julien Benda i Edward Said – o intelektualcima	67
3. Intelektualci u jugoslavenskom socijalizmu	119
4. Individualno djelovanje intelektualaca u socijalističkoj Jugoslaviji: slučaj Predraga Matvejevića	157
5. Kolektivno djelovanje kritičkih intelektualaca: slučaj Odbora za odbranu slobode misli i izražavanja (1984–1989)	185
6. Intelektualci nakon socijalizma	239
7. Kritička politologija Jovana Mirića u razdoblju socijalizma (od 1965. do 1990)	272

8. Jovan Mirić: demokracija, Srbi i hrvatska država nakon 1990.	317
9. Jovan Mirić kao javni kritički intelektualac	388
10. Zaključak: imaju li intelektualci budućnost?	419
Literatura i izvori	441
Kazalo imena	453

Predgovor

Na pisanje knjige o intelektualcima odlučio sam se nakon što sam o toj temi govorio na konferenciji koju je u novembru 2023. organizirala Srpska akademija nauka i umetnosti. U zborniku radova s te konferencije objavio sam svoje izlaganje, u proširenoj verziji – pod naslovom „Neželjena inteligencija u socijalizmu i nakon njega: slučaj profesora Jovana Mirića“. Inspiriran ostalim izlaganjima na ovu temu, smatrao sam da je potrebno o njoj napisati cijelu knjigu. Ta je knjiga sad pred čitateljima.

Napisana je „iz početka“, a samo jedno poglavlje (sedmo) je djelomično već objavljeno drugdje – kao članak u časopisu *Sociologija* (2018) pod naslovom: „Kritička analiza političkog sistema u jugoslavenskom socijalizmu: teorijski doprinosi Jovana Mirića“. Kao i drugim politolozima koji su studirali na Fakultetu političkih nauka (od 1990. Fakultet političkih znanosti) Sveučilišta u Zagrebu, Jovan Mirić je bio moj prvi učitelj politologije. Svima koji su upisali taj studij, bio je prvi dodir s predmetom koji će nas profesionalno odrediti za cijeli kasniji život. Predavao je Uvod u političku znanost na prvoj godini fakulteta – u dugom razdoblju od sredine šezdesetih do kasnih devedesetih godina prošlog stoljeća. Za mene, profesor Mirić je bio i više od toga. Već pri kraju te prve godine predložio mi je da se potrudim da ostanem na Fakultetu i budem njegov asistent,

potencijalno i nasljednik. Ta me je ljubazna pažnja, to povjerenje koje mi je ukazao tako mladom, usmjerilo na put kojim kročim i danas. Neposredno nakon što sam diplomirao, profesor Mirić je uspio zaposliti me na Fakultetu kao „znanstvenog novaka“ (danas bi se to zvalo: asistent u nastavi), u kojem statusu sam bio do 1994. Međutim, političke okolnosti nisu bile povoljne za moj ostanak na Fakultetu. Miriću nije bilo udovoljeno kad je – nakon što sam stekao najprije jedan magisterij (u Ljubljani) a potom i drugi (u Manchesteru 1995) – predložio da me zadrži na Fakultetu. Njegovo pismo tadašnjem dekanu – da me se, nakon što sam ispunio predviđene obaveze magistrirajući – zaposli kao asistenta na svom predmetu u punom kapacitetu, ostalo je bez odgovora. U tadašnjoj Hrvatskoj, „revolucionarnoj“ i ratnoj, a onda i euforično nacionalističkoj nakon 1995. Fakultet se plašio ukidanja, a zapošljavanje jednog potencijalno novog Mirića tada jednostavno nije dolazilo u obzir. Nije to bila toliko krivica samog Fakulteta (ili barem želim vjerovati da nije), koliko posljedica političkih okolnosti, u kojima je profesor Mirić pisao u svojim knjigama objavljenim u devedesetima, a ja kasnije u svojim, objavljenim 2003, a naročito 2017. i 2024, kao i u ovoj. To je bio jedan od razloga, ne i jedini, zbog kojih je Jovan Mirić protestno napustio svoj fakultet, godinu dana prije nego što bi stekao pune uvjete za starosnu mirovinu. Otišao je 1998, sa 38 godina i četiri mjeseca staža i 64 godine života. Bio je to njegov protest protiv sistema koji je postao sve rigidniji i sve zatvoreniji za kritičke politologe. Uz to, bio je zatvoreniji i za Srbe, posebno ako nisu krili tu komponentu svoga identiteta.

Okolnosti se, u mom slučaju, nisu promijenile ni 2000, kad je moj pokušaj da se vratim na svoj matični fakultet, sada s doktoratom napisanim i obranjenim u Londonu (na Londonskom fakultetu za politologiju i ekonomiju, LSE-ju) također naišao na zid šutnje. One su se promijenile tek 2009, kad sam se – nakon petnaestogodišnjeg *egzila* i skoro desetogodišnjeg staža kao sveučilišnog nastavnika (docenta) na Sveučilištu Stirling u Škotskoj (Velikoj Britaniji), vratio kao izvanredni profesor međunarodnih odnosa i sigurnosnih studija.

Profesor Mirić je tada završavao svoju zadnju knjigu – *Kosovo i druge teme* – kojom je zaokružio ciklus od deset knjiga kojima se svima bavimo u ovoj knjizi, u šestom, sedmom i osmom poglavlju. Nakon njegove smrti (2015) priredio sam izbor iz njegovih intervju a i člana koji prikazuju njegovo djelovanje kao kritičkog intelektualca, te objavio knjigu pod naslovom *Sve se mijenja, kriza ostaje* (2018). Ova knjiga, u kojoj ga tretiram kao primjer za to kako izgleda kritički intelektualac, kako djeluje i kako piše, kako se odnosi prema općem dobru i prema političkim i društvenim okolnostima u kojima djeluje, izlazi na desetu godišnjicu njegove smrti.

Svaki intelektualac koji piše o intelektualcima, na neki način piše i o sebi. Tako i ja. Ova je knjiga, stoga, u svojoj biti i autobiografska. U njoj izlažem – kroz priču o Jovanu Miriću i Predragu Matvejeviću (još jednom od malog broja uzornih intelektualaca koji su se nakon 1990. suočili s izborom: prestati postojati time što će pristati na postojeće stanje i povući se u šutnju ili živjeti u stanju „između egzila i azila“, u stvarnom ili „unutarnjem“ egzilu) – i svoj pogled na to što je intelektualac, kakav bi trebao biti i što bi trebao raditi. Oslanjam se, pritom, na brojne druge koji su na ta pitanja dali svoje odgovore. Razmatrao sam ih kritički, primjenjujući istu metodu i na njih. Čitanje nema mnogo smisla ako nije kritičko, ako nije proces u kojem se stalno pitamo: je li točno, je li istinito, koji je smisao napisanog.

To čitanje predstavljam u prvim poglavljima ove knjige – naročito u prvom i drugom. Ono pokazuje da su dileme, teškoće i izazovi koji su bili pred intelektualcima u prošlosti – već otkako se pojam pojavio krajem 19. i u cijelom 20. stoljeću – bili slični ili isti kao što su u današnjem svijetu. Brojni drugi su bili prisiljeni otići iz svojih zemalja kad su one postale nespemne „trpjeti“ njihovu kritiku i kad nisu htjele dopustiti slobodu koja je nužna za kritičko promišljanje stvarnosti kao i za oblikovanje vizije o nekom boljem, racionalnijem ali i pravednijem, moralnijem, alternativnom svijetu. Najistaknutiji među njima – kao što su Theodore Adorno, Max Horkheimer, Hannah Arendt, Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski, a u našim prostorima Predrag Matvejević, Dubravka Ugrešić, Bogdan Bogdanović, Mira

Furlan, Lordan Zafranović, Slobodan Šnajder i brojni drugi (prošireni i nepotpuni popis se može naći u ovoj knjizi) – našli su se pred dilemom: otići u egzil ili riskirati prijetnje, marginalizaciju, ušutkivanje, stigmatizaciju, pa čak i sudske presude i zatvore (kao na primjer Václav Havel, Antonio Gramsci, Vlado Gotovac, Mihailo Đurić, Milovan Đilas, Alija Izetbegović i drugi). Dilema je sokratovska i danteovska: otići ili ostati. Ali, odgovor je isti, jer nitko tko je doista intelektualac ne razmatra mogućnost da pristane na ušutkivanje, koje je zapravo smrt intelektualca, njegova predaja kroz prihvaćanje izvanjskih i političkih ograničenja. Neki su iz te dileme izašli *ketmanistički*, kroz mimikriju i pretvaranje, ali su i u tim okolnostima iza sebe ostavili – u samizdatu, ili kroz rukopise koji su objavljeni tek nakon njihove smrti ili kad su se promijenile društvene okolnosti – značajna kritička djela. Drugi su se privremeno povukli iz javnosti, da bi pisali za neke nove generacije, u nadi da će one pronaći njihova djela i da će ih više cijeniti i bolje razumjeti od aktualne.

Dosadašnje studije o intelektualcima u doba jugoslavenskog socijalizma, bavile su se uglavnom onim intelektualcima koji su pristali na promjenu društvene klime, pristajući na „novo normalno“, priklanjajući se vlastima i novim vladajućim diskursima – u našim okolnostima, u razdoblju kojim se najviše bavim u ovoj knjizi (osamdesete i devedesete godine 20. stoljeća) nacionalizmu. Najistaknutija, i po mom sudu i dalje najbolja, među njima je knjiga Jasne Dragović-Soso (2002/2004), moje kolegice i prijateljice iz doba doktorskog studija u Londonu, o srpskim intelektualcima koji su kritizirali jugoslavenski politički sistem, a kasnije su – u osamdesetima – prešli na stranu nacionalizma. Time su počinili „izdaju intelektualaca“, na način koji je opisao Julien Benda na primjeru francuskih intelektualaca, u knjizi *Izdaja intelektualaca*, objavljenoj 1927. godine.

I ja se u ovoj knjizi bavim – u šestom poglavlju – tim srpskim i jugoslavenskim intelektualcima, ali u njihovoj kritičkoj fazi, naročito u razdoblju od pet godina koje su neposredno prethodile raspadu Jugoslavije i slomu režima: od 1984. do 1989. U tom periodu oni su

stvorili neformalnu ali aktivnu grupu (Odbor za odbranu slobode misli i izražavanja) koja je uporno i hrabro ukazivala na represiju, nezakonitosti i propuštene prilike da se politički sistem reformira prije nego što se dezintegriro. Kasnije sudbine i pozicije tih intelektualaca, kao i neke njihove ranije uloge, izvan su fokusa mog interesa ovdje.

U ovoj knjizi me zanimaju ne toliko oni koji su prešli na drugu stranu – antiintelektualističku, na stranu „zemaljskih“ moći, ideologija i represivnih režima – nego oni koji su ostali na svojoj strani, strani moći ideja i stvaralaštva, pobune duha i slobode mišljenja. Ova se knjiga ne bavi intelektualcima koji su izdali sebe, nego onima koji su ostali dosljedni u kritici postojećeg: prvo jugoslavenskog sistema a potom i Hrvatske (i donekle drugih) nakon socijalizma. Izdvojio sam u tom smislu dvojicu – Matvejevića i Mirića – hrabre i slobodnomisleće ljude koji nisu pristajali na snažan pritisak novih okolnosti. Obojica su pisali knjige ali su također i javno djelovali – otvorenim pismima, intervjuima i apelima – znajući da oni mogu imati vrlo ograničen utjecaj na stvarnost. Nisu imali „iluziju moći“, kako piše Petar Ristanović u svojoj nedavno (2020) objavljenoj knjizi u kojoj osporava tezu da su intelektualci presudno utjecali na političke tokove, bilo u osamdesetim ili u devedesetim godinama. Ristanović s pravom dovodi u pitanje tvrdnje da su intelektualci bili ti koji su doveli do zločina koji su se tada dogodili – naročito u ratu koji je uslijedio nakon raspada Jugoslavije. Glavne odluke donosili su, ipak, drugi – kao što sam pokazao u jednoj svojoj prethodnoj knjizi (*Jugoslavija: država koja je odumrla*) u kojoj sam se upravo stoga prvenstveno zadržao na analizi djelovanja političke klase (elite), na njezino zamišljanje i interpretiranje stvarnosti. Čak ni oni intelektualci koji su im pomogli – što iz istinskih uvjerenja (što je sasvim legitimno) a što iz oportunitizma (što je već „izdaja“) – nisu bili toliko moćni. Pravu izdaju počinili su oni koji su to i mogli – oni koji su imali svu moć u svojim rukama i koji su riječima zagovarali ono što nisu sami činili. Oni koji su govorili protiv nacionalizma i rata, a sami su stvarali pretpostavke da se upravo nacionalizam

razbukta i da pokrene rat. Oni koji su iznevjerili ideje i vrijednosti prethodnih revolucija na koje su se pozivali. Intelektualci su na tom putu „izdaje“ (tu riječ koristim u onom smislu kako je koristi Julien Benda – premda je inače smatram prejakom i rijetko je rabim) bili možda podržavatelji ili suputnici. U tome jest njihova odgovornost – jer su se morali suprotstaviti ili barem ne pristajati, što i jest smisao intelektualizma – ali su u malo slučajeva bili doista glavni akteri. Naročito malo stvarne moći imali su oni koji su ostali vjerni svom pozivu, kritički intelektualci. To čini njihov otpor impresivnijim.

Kao što pišu Bernard-Henri Lévy, Vjeran Zuppa i sam Julien Benda, intelektualci nisu „od ovoga svijeta“. Benda za njih koristi francuski pojam *clercs*, klerici, ljudi duha, oni koji zagovaraju moralne vrijednosti, univerzalne i metafizičke, pa se ni njihov uspjeh ne može mjeriti svjetovnim kriterijima kao što su politički utjecaj i moć. Mjera njihove važnosti i doprinosa je transtemporalna, a nadilazi i prostor (državu) u kojoj djeluju. Vremena prolaze, kao i države: dolaze i odlaze. Ideje, barem tako vjeruju ljudi ideja, ostaju. Možda ponekad izgleda kao da su nestale ali rijetko kada stvarno „umiru“. One imaju sposobnost buđenja. Ponekad ideje i vizije koje su u prošlosti izgledale utopijske i neostvarive pokazu sposobnost da povedu nove kritičke intelektualce ili čak i nove generacije koje traže da se kritički preispita i napusti ono staro, postojeće.

Intelektualci žive i rade u svijetu ideja, svijetu znanja i društvenih vrijednosti, pa njihovo djelo ostaje na prosudbu budućim generacijama. U tom smislu, njihovo je djelo često trajnije i relevantnije od sudbine pojedinih država, političkih poredaka i utjecaja koje imaju na moćnike u svom vremenu. Oni su vođeni idejom da je opravdano i nužno govoriti istinu u lice moćnima. Platon i Sokrat nadživjeli su doba u kojima su djelovali – a iza sebe su ostavili ideje koje i danas ostaju relevantne, kao putokaz novim generacijama od kojih se mnoge suočavaju s istim dilemama i istim izazovima. Dom intelektualaca nije domovina, pa i ako domovinu izgube – ili je nikad nisu ni imali – svejedno su u svojoj kući sve dok postoji ono univerzalno. Univerzitet je – makar normativno –